

- Голодомору та політичних репресій 1930-х років в Україні: зб. наук. ст. за матеріалами «круглого столу» 29 травня 2008 р. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. – С. 147–158. – С. 155.
- ²⁸ Подкур Р. Ю. Деякі стереотипи розуміння радянської дійсності співробітниками НКВД під час «великого терору» (1937–1938 рр.) / Р. Ю. Подкур // Актуальні проблеми дослідження Голодомору та політичних репресій 1930-х років в Україні: зб. наук. ст. за матеріалами «круглого столу» 29 травня 2008 року. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. – С. 124 – 133. – С. 129.
- ²⁹ Киридон А. М. Час випробувань. Держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років / А. М. Киридон. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с. – С. 121–122.
- ³⁰ Жиромская В. Б. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года / В. Б. Жиромская, И. Н. Киселёв, Ю. А. Поляков. – М.: Наука, 1996. – С. 98.

SUMMARY

Lyudmila Babenko

Ideological and structural principles of Ideological of security services' activity in the process of institutional base of Orthodox Church liquidation (1920-1930 years)

This article shows state security strvices plase in the system of relations between bolshevik state and church, ideological base of their use in antireligious strategy.

Keywords: Orthodox church, state security services, repressions.

Лариса ДУДКА

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ В УКРАЇНІ 1920–1930-х РОКІВ

На основі архівних матеріалів та історичної літератури досліджуються радянські управлінські засади у здійсненні антирелігійної політики; аналізуються основні форми та методи підготовки антирелігійних кадрів у контексті безвірницького руху в Україні періоду 1920–1930-х років.

Ключові слова: Спілка безвірників, антирелігійна пропаганда, антирелігійні кадри, релігія.

Період 1920-х – 1930-х років увійшов в історію українського народу як час побудови партією більшовиків всеосяжної насильницької імперії, що зачепили усі сфери соціального, економічного, політичного та духовного життя суспільства. Особливо трагічними

і катастрофічними стали для України наслідки реалізації політики державного атеїзму, що неухильно здійснювалася в Україні з різною мірою інтенсивності впродовж її радянського минулого. І це не випадково, оскільки, як зазначали ще на початку ХХ століття російські релігійні філософи М. Бердяєв і С. Булгаков, “марксизм-ленінізм і його складова частина – атеїзм – це своєрідна релігія, яка не допускає існування будь-яких інших релігій”¹.

Для практичної реалізації політики партії та держави щодо релігії та церкви, яка була направлена на повне їх знищення, в 1925 році з ініціативи партійних органів була створена громадська організація для боротьби з релігією – Спілка безвірників². У 1929 році на II Всесоюзному з’їзді безвірників товариство було перейменоване в Спілку воявничих безвірників, що засвідчило зміну тональності в антирелігійній роботі³.

Перший пункт статуту антирелігійного товариства визначав його як “добровільний союз тих, хто веде боротьбу проти всіх релігій”⁴, але надто відносним принцип добровільності виявився на практиці. Не відповідала реаліям і характеристика Спілки безвірників як явища стихійного, народного, що за офіційними партійними документами нібито свідчило про глибокі зміни в свідомості широких мас.

Влучну оцінку діяльності антирелігійної організації дав Ом. Ярославський, незмінний голова СВБ СРСР упродовж всього часу її існування, відмітивши, що СВБ не просто одне із багатьох добровільних товариств, а “дякуючи особливому характеру і об’єкту своєї роботи”, є немов би “периферією агітпропів”, що Союз – пропагандистське товариство, яке проводить “ідеологічну лінію партії серед широких безпартійних мас”⁵.

Нині маємо достатньо ґрунтовних досліджень, що висвітлюють різні аспекти державно-церковних відносин в Україні міжвоєнного періоду, в тому числі й становлення та діяльність безвірницького руху. Проте вважаємо, що питання формування кадрів у системі антирелігійної пропаганди потребує свого докладного аналізу та виваженої оцінки.

Метою пропонованої статті є спроба виокремити проблему кадрового забезпечення у контексті державно-церковних відносин в Україні міжвоєнного періоду та проаналізувати основні форми, методи та наслідки підготовки антирелігійних кадрів у здійсненні антирелігійної пропаганди.

Становлення і організаційне оформлення безвірницького товариства в Україні мало свої характерні ознаки й відрізнялося від аналогічного процесу, що мав місце в 1920-х роках у цілому в Радянському Союзі⁶. У той час, коли в Росії йшло масове створення на місцях безвірницьких осередків, в УСРР 25 лютого 1925 р. на засіданні оргбюро партії ухвалюється рішення категорично утримуватися від організації будь-яких товариств по боротьбі з релігією. Ухвалюючи таке рішення, партійні органи мотивували це, у першу чергу, браком потрібної кількості підготовлених антирелігійних робітників, а також відсутністю належного керівництва антирелігійною пропагандою з боку партії. “В умовах загострення релігійних настроїв і внаслідок активної роботи церковних організацій, – зазначалося в партійному документі, – такі товариства можуть спричинити посилення релігійного руху в Україні”⁷.

Така позиція партійного керівництва щодо організації безвірницьких товариств простежується й у тезах АПВ ЦК КП(б)У “Завдання антирелігійної пропаганди” від 24 липня 1925 р.: “Ураховуючи особливі умови країни в релігійному русі, *недостатню кількість робітників* (курсив наш. – Л.Д.), відсутність відповідного апарату в окружних комітетах, ... організацію безвірницьких товариств у країні визнати недоцільною”⁸. Таким чином, вищим партійним керівництвом стан антирелігійної роботи в республіці, а також зростання релігійних настроїв серед населення пояснювалося поряд з іншими чинниками й недостатнім забезпеченням цієї роботи досвідченими антирелігійними силами.

Для керівництва антирелігійною роботою ще в липні 1923 р. на місця був розісланий спеціальний обіжник, який містив завдання виділити для цієї роботи спеціальних працівників і посилити керівництво по лінії агітпропів⁹. Широко застосовувалася практика виїзду таких антирелігійних пропагандистів із членів губпарткомів у села, райони, але при цьому зазначалося, що ці товариші не повинні видавати, що вони приїхали зі спеціальною метою, а повинні відряджуватися за своєю основної роботою, та тільки під час цієї роботи проводити антирелігійну пропаганду¹⁰.

У 1926 р. під тиском центральних владних структур ситуація в державно-церковних відносинах в УСРР змінюється: ігноруючи брак антирелігійних сил та вкрай негативне ставлення населення до безбожницької пропаганди, у республіці ініціюється процес масового створення на місцях безвірницьких осередків і оформлення їх у Спілку безвірників України.

Із метою надійного партійного керівництва роботою Спілки, Агітпропу ЦК і агітпропам окружних парткомітетів пропонувалося забезпечити центральні та місцеві органи товариства партійними антирелігійниками¹¹.

Готуючись до ІХ з'їзду КП(б)У, Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК провів облік пропагандистів-антирелігійників, зазначивши, що лише 220 осіб 1-ї категорії (які отримали деяку підготовку) та 500 осіб 2-ї категорії залучені до цієї роботи¹². Крім того, майже всі працівники цього профілю знаходилися не на антирелігійній роботі й, таким чином, не мали майже ніякого на неї впливу. Як наслідок, антирелігійна робота впроваджувалася працівниками більш низької кваліфікації.

Принципово важливим було те, що антирелігійна нарада ЦК ВКП(б) у 1926 р. визнала участь комуністів в антирелігійній роботі за основне партійне навантаження, яке до цього вважалося лише додатковим¹³.

Питання про стабілізацію кадрів антирелігійних робітників черговий раз порушувалося на Секретаріаті ЦК КП(б)У в липні 1929 р. Із цього приводу окружним парткомітетам наполегливо радили закріплювати на антирелігійній роботі тих товаришів, що були відряджені на цю роботу, в іншому випадку це має погоджуватися з Оргрозподілом ЦК КП(б)У¹⁴. Але це не вплинуло на основний зміст і форми антирелігійної роботи, у виконанні якої за умови вкрай низької теоретичної підготовки переважали адміністративно-репресивні методи.

Організаційне оформлення й поширення безвірницького руху ставилося партійними органами у пряму залежність від становлення системи підготовки антирелігійних кадрів. З організацією безвірницького товариства основна робота з антирелігійної пропаганди й підготовки антирелігійних кадрів покладалася на місцеві організації Спілки. Для підготовки пропагандистів атеїзму в масах широко використовувалися найрізноманітніші форми антирелігійного навчання.

Низовою ланкою цієї системи був *антирелігійний гурток*, який створювався при кожному безвірницькому осередку. Метою гуртка було організаційне об'єднання та залучення широких мас до Спілки безвірників, а також "підвищення їхньої кваліфікації, організація антирелігійної самоосвіти"¹⁵.

Всесоюзна конференція щодо підготовки кадрів, яка була організована Центральною Радою СВБ наприкінці липня 1930 р., у першу чергу звернула увагу на завдання посилити роботу, спрямовану на підготовку низового активу. У резолюціях наради підкреслювалося, що “розмах атеїстичного руху в країні... на весь зріст ставить перед безвірниками проблему кадрів”¹⁶, а основною формою підготовки низового активу повинні стати антирелігійні гуртки на підприємствах, в установах, колгоспах, радгоспах.

Наступною сходинкою підготовки антирелігійних кадрів був *районний семінар* або *гурток підвищеного типу*, який готував керівників для антирелігійних гуртків.

Для методичного обслуговування антирелігійної роботи в 1926 р. при Київському Будинку комосвіти був утворений кабінет антирелігійної пропаганди, який готував наочні матеріали (діаграми, схеми, плакати), тези й конспекти до програм антирелігійних семінарів та початкових гуртків, конспекти доповідей з антирелігійних тем, обслуговував райони шляхом надання різних консультацій¹⁷.

У жовтні 1926 р. журнал “Антирелигиозник” надрукував проект програми для робітничих антирелігійних гуртків із методичними порадами й літературою до кожної теми. Науково-методичним відділом ЦР СВБ було підготовлено й надруковано 9 програм з атеїзму для різних категорій і груп населення – робітників, селян, червоноармійців, учителів, школярів, для керівників гуртків і низових організацій СВБ¹⁸. Трохи згодом, у 1928 р., на основі цих програм були видані “Антирелігійний селянський підручник” за редакцією Ф. М. Путинцева й М.М. Шейнмана (до 1931 р. перевидавався 6 разів, і якщо тираж 1-го видання складав 18 тис. прим., то 6-те видання вийшло 200-тисячним накладом), “Підручник для робітничих антирелігійних гуртків” за редакцією А. Лукачевського (до 1935 р. перевидавався також 6 разів)¹⁹. Центральною Радою СВБ разом із Політуправлінням Червоної Армії в 1929 р. був підготовлений до друку “Червоноармійський антирелігійний підручник”²⁰.

Але, попри те, що, розробляючи програми й навчальні посібники з антирелігійної пропаганди, їх видавці назагал демонстрували своє прагнення зробити це з урахуванням диференційованого підходу до різних соціальних груп, їх зміст майже нічим не відрізнявся: заполітизований декларативний характер, низький теоретичний рівень, нетерпиме ставлення до релігій та віруючих, заклик до

активних рішучих дій проти церкви та її служителів. Подібні навчально-методичні матеріали на своїх сторінках уміщував журнал “Безвірник” у рубриці “На допомогу антирелігійнику”, а також деяка педагогічна періодика, зокрема, додаток до вчительської газети “Народний Учитель”.

Вищою формою підготовки безвірницьких кадрів районного активу були *антирелігійні університети* з 2-річним курсом навчання. В університеті, поряд з вивченням природничих наук, історії релігії, слухачі ознайомлювалися з марксистською філософією та основними положеннями політики партії й радянської держави стосовно релігії, оскільки державно-партійні органи були зацікавлені у підготовці в першу чергу “ідеологічно витриманих”, “теоретично підкованих” кадрів. Велика увага приділялося також методиці ведення антирелігійної пропаганди.

Випускники університетів направлялися як постійні антирелігійні пропагандисти на місця в райони, у методичні кабінети для інструкторсько-методичної роботи, призначались інспекторами відділів освіти з антирелігійної пропаганди, працювали лекторами при радах СВБ.

У 1929 р. на базі недільних антирелігійних університетів виникають *робітничі антирелігійні університети (РАУ)*.

У програмі університету поряд із проблемами наукового атеїзму значна частина належала загальноосвітнім предметам, оскільки освітній рівень слухачів був невисоким, що засвідчила головна умова прийому на курси – “загальна політична письменність, уміння більш-менш самостійно працювати над книжкою”²¹.

Спілка безвірників прагнула найактивніше залучити до цієї роботи профспілки, які повинні були виконати на місцях роботу, спрямовану на “втягування” до університетів слухачів, а також узяти на себе їх фінансове забезпечення. Так, у листопаді 1929 р. ВУРПС надіслала до всіх окружних рад інструктивний лист щодо утворення Кам’янецькою ОРПС при вечірньому робітничому університеті антирелігійного факультету, а необхідні для цього кошти в сумі 1898 крб. розподілити між окружними профспілками²².

Саме фінансове забезпечення часто ставало предметом конфліктів і сутичок між Центральною Радою СВБ та профспілковою організацією, яка не бажала витратити кошти на антирелігійну роботу “за першою-ліпшою вимогою” Спілки безвірників. Зокрема, Культвідділ ВУРПС висловив різке невдоволення у відповідь на

вимоги СВБ негайно надіслати 1 тис. крб. на проведення екскурсії до Дніпробуду, що організовувалася для слухачів центральних антирелігійних курсів²³.

Поряд із робітничими університетами створювалися *колгоспні антирелігійні університети*, які ставили за мету підготовку колгоспного активу. На думку вищого керівництва, значення цих університетів перш за все полягало в тому, що вони готували кадри з робітників і селян, що вбачалося вкрай необхідним для розгортання антирелігійної роботи серед широкого загалу.

ІІ пленум ЦР СВБ СРСР (березень 1930 р.) ухвалив рішення скликати Всесоюзну конференцію працівників антирелігійних університетів. Згодом завдання конференції були розширені, і вона перетворилась на Всесоюзну конференцію з питань підготовки кадрів безвірників (липень 1930 р.). Її організація та скликання були доручені нещодавно створеному відділу кадрів ЦР СВБ. Виступаючи на конференції, Ом. Ярославський наголосував, що покращити стан антирелігійної роботи на місцях можна, у першу чергу, за рахунок залучення й підготовки нових кадрів із робітничо-селянського середовища²⁴.

Іншою формою підготовки безвірницьких кадрів районного масштабу були *курси й семінари*, що були різноманітними за своїм складом, програмами та тривалістю. Основне завдання курсів – це підготовка та підвищення кваліфікації пропагандистів. Семінари, більшість із яких організовувалися при райкомах партії, як правило, готували керівників антирелігійних гуртків.

На початку травня 1929 р. Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У розіслав на місця директиву про організацію Спілкою безвірників у Харкові антирелігійних курсів, які відбувалися з 25 червня 1929 р., та про виділення на них слухачів від усіх округів. Культвідділ ВУРПС за “рекомендацією” АПВ ЦК КП(б)У також висловив бажання приєднатися до цих курсів і відрядити слухачів від окружних профспілкових комітетів. Попри те, що деякі спілки надіслали більше слухачів, ніж замовляли попередньо, а також на деякі застереження ВУКів поставитись на місцях дуже уважно до висування курсантів-слухачів, Всеукраїнська Рада Професійних спілок зазнала від вищих партійних органів та ЦР СВБ багато нарікань щодо відрядження на антирелігійні курси надто слабо підготовлених працівників²⁵.

Наступного року з 1-го червня в Харкові проходили центральні Всеукраїнські курси перепідготовки антирелігійного активу окружного масштабу, на яких навчалося 70 антирелігійників²⁶. Із 20 травня 1930 р. ЦК КП(б)У, ЦР СВБ України та ВУРПС планували розпочати Всеукраїнські антирелігійні курси в Артемівську, які були розраховані на 220 слухачів і які мали за мету “підготувати робітників-пропагандистів та організаторів у справі антирелігійної роботи”. Для євреїв-безвірників у цей час працювали антирелігійні курси в Харкові, організовані ЦК КП(б)У²⁷.

Непопулярність антирелігійної роботи на місцях, небажання її проводити засвідчують ряд публікацій в антирелігійній періодичній пресі, в яких наводяться факти її ігнорування. Зокрема, зазначені вище курси в Артемівську були укомплектовані лише наполовину, і то після того, як місцеві органи вдруге повідомили про їх проведення. Більшість із тих, що прибули, узагалі ніколи ніякою антирелігійною роботою не займались, а місцеві організації не подбали про збереження фінансового утримання слухачів. У деяких місцях ішли навіть на такий спосіб: “Ідьте на курси, там вам даватимуть стипендію в розмірі заробітної плати”. Так свідомо обдурювали тих, хто їхав на курси”, – повідомляла в 1930 р. на своїх шпальтах газета “Войовничий безвірник”²⁸.

Для проведення антирелігійної пропаганди й поширення безвірницького руху державно-партійні органи на місцях прагнули залучити до цієї роботи працівників освіти та трудову інтелігенцію. Цій меті служила відозва розширеного пленуму Всеукраїнської Ради Співки безвірників (16 –19 травня 1929 р.) “До учителів, лікарів, агрономів, інженерів, до всіх наукових робітників України”, яка закликала “покласти край сидінню радянської інтелігенції на позиціях нейтральності в цій справі”. Особлива роль у підготовці антирелігійних кадрів покладалася на вчительство. У резолюції щодо питання про стан антирелігійної пропаганди в Україні, яке черговий раз у червні 1929 р. порушувалося на Оргбюро й Секретаріаті ЦК КП(б)У, зазначалося: “Закріпити практику антирелігійної перепідготовки та самопідготовки вчительства. Забезпечити цю підготовку програмами та літературою... Поширити практику викладання антирелігійних питань у вузах і технікумах, особливо педагогічних, розробити та видати підручники для студентів”²⁹.

Але в створюваній системі щодо забезпечення антирелігійної роботи відповідними кадрами не вистачало ще однієї, вищої ланки, а саме – підготовка викладачів вищих навчальних закладів, наукових працівників, тобто “кадрів для кадрів”. І тому влітку 1928 р. Агітвідділ ЦК ВКП(б) із приводу доповіді ЦР СВБ ухвалив рішення про організацію антирелігійних кафедр у Комакадемії та в Інституті червоної професури³⁰. Цим була започаткована практика підготовки наукових працівників та дослідження теоретичних засад більшовицького атеїзму.

Досить точно вдалося визначити специфіку радянської моделі наукового атеїзму авторам однієї рецензії, яка в 1973 р. була надрукована на сторінках журналу “Вопросы научного атеизма” та яку цілком слушно можемо віднести й до дослідження теорії атеїзму в період 1920 – 1930-х років: “... Не вивчення релігії само по собі визначає головне завдання наукового атеїзму. Це лише передумова, перший крок до виконання головної функції марксистсько-ленінського дослідження – визначення шляхів і способів знищення релігії, яка в соціалістичному суспільстві все очевидніше виявляє свою архаїчність, реакційну роль пережитку минулого”³¹. Іншими словами, не наукові поняття визначають категоріальний ряд “войовничого атеїзму”, а підняті до рівня теорії керівні вказівки партії щодо відмирання релігійних уявлень, а значить, і їх носіїв – віруючих.

Не можна заперечити, що, крім “червоних” комісарів і штатних лекторів, із більшовиками співпрацювали й дослідники релігії високого рівня, які справедливо вважали себе продовжувачами спадщини просвітників, гуманістів, що прагнули достовірно відтворити історію, а мотиви їх діяльності було б неправильним розглядати лише як апологетику більшовицького безвірництва. Інша справа, коли вони широко використовувалися “червоними” професорами й лекторами, які із задоволенням залучали їх висловлювання у свої роздуми, пронизані духом партійно-політичної кон’юнктури.

Слід урахувувати ще одну важливу обставину. Було б великим спрощенням зводити тодішню духовну ситуацію до такої схеми: “зверху” насильно нав’язувалося войовниче безвірництво, а вся маса населення була налаштована на користь релігії. У результаті докорінного зламу всього стилю життя, економічних та культурних змін формувалося покоління, що було охоплене щирим пафосом соціалістичних перетворень. Докоряючи їм сьогодні в соціальній

наївності, у невмінні визначити справжні механізми функціонування тоталітарного режиму, все ж таки визнаємо той факт, що більшість активних молодих людей критично ставилися до релігії, а боротьбу проти впливу церкви розцінювали як свій громадський обов'язок.

Отже, все зводиться до особливих обставин, до конкретних осіб, і не зовсім справедливо ставити в один ряд добросовісних дослідників релігії та тих штатних богоборців, які свідомо фальсифікували й суть релігійних поглядів, і причини їх "відтворення", прагнучи підвести віруючих під категорію "ворогів народу".

У час, коли світогляд підміняється політикою, а демократичні права – ідеологією, коли абсолютизується роль особистості в історії, особливо тяжке життя настає для всіх членів суспільства, незалежно від їхнього ставлення до релігії та атеїзму. Вільнодумний, свідомий атеїзм так само несумісний із культом особи, як несумісна з ним щира релігійна віра в Бога, що не допускає ніякого обожнення.

¹ Див: Н. Бердяев. Истоки и смысл русского коммунизма. – Париж, 1905. – С.129–131; С. Булгаков. Два града, исследование и природа общественных идеалов. – М., 1911. – С. 88.

² Коновалов Б.Н. Союз воинствующих безбожников // Вопросы научного атеизма. – 1967. – Вып. № 4. – С.69–71.

³ Олещук Ф. Новый устав Союза Воинствующих Безбожников // Антирелигиозник. – 1929. – № 7. – С. 20.

⁴ Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2006. – Арк. 50.

⁵ Цит. за: Савельев С. Н. Емельян Ярославський – пропагандист марксистського атеїзму. – Л., 1976. – С. 66.

⁶ Див. докладніше: Дудка Л. Організаційне становлення Співки безвірників України в 20-х роках ХХ ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2001. – Вип. 14. – С.268–278.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 53. – Арк. 60-61.

⁸ Там само. – Оп. 20. – Спр. 2006. – Арк. 168.

⁹ Там само. – Спр. 1842. – Арк. 2.

¹⁰ Там само. – Спр. 1772. – Арк. 92.

¹¹ Там само. – Спр. 67. – Арк. 122.

¹² Там само. – Спр. 2002. – Арк. 69.

¹³ Воронцов Г. В. Ленинская программа атеистического воспитания в действии (1917–1937 гг.). – Л., 1973. – С. 95.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 118. – Арк. 90.

¹⁵ Ігнатюк Д. Антирелігійна пропаганда на Україні й Співка безвірників // Безвірник. – 1926. – № 11–12. – С. 12.

¹⁶ В борьбе за кадры: Сб. материалов. – Л.-М., 1930. – С. 95.

¹⁷ Фаворський В. Київський кабінет антирелігійної пропаганди // Безвірник. – 1926. – № 11-12. – С. 41–45.

- ¹⁸ Воинствующее безбожие в СССР за 15 лет. – М., 1932. – С.316.
- ¹⁹ Атеизм в СССР: становление и развитие / Академия обществ. наук при ЦК КПСС. Ин-т науч. атеизма; Редкол.: А. Ф. Окулов (отв. ред.) и др. – М.: Мысль, 1986. – С.68.
- ²⁰ Коновалов Б.Н. Союз воинствующих безбожников // Вопросы научного атеизма. – М., 1967. – Вып. 4. – С. 74.
- ²¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 255. – Арк. 73.
- ²² ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 920. – Арк. 263, 268.
- ²³ Там само. – Арк. 163, 164.
- ²⁴ В борьбе за кадры: Сб. материалов. – Л.-М., 1930. – С.23.
- ²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 920. – Арк. 72, 75–78, 90, 94.
- ²⁶ Войовничий безвірник. – 1930. – 20 травня. – С. 1.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 255. – Арк. 73.
- ²⁸ Войовничий безвірник. – 1930. – 8 червня. – С. 1.
- ²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 126. – Арк. 71.
- ³⁰ Искринский М. Антирелигиозная учеба за 15 лет // Воинствующее безбожие в СССР за 15 лет. – М., 1932. – С. 376.
- ³¹ Крынев Ю.В., Марков В.С. Проблемы научного атеизма в “Философской энциклопедии” // Вопросы научного атеизма. – М. Мысль, 1973. – Вып. 14. – С. 354.

SUMMARY

Larisa Dudka

Personal providing of anti-religious propaganda in Ukraine in 1920 - 1930th

On the basis of the archived documents, historical literature, Soviet management principles are analyzing in implementation of anti-religious policy; basic forms and methods of preparation anti-religious cadres in the context of anti-religious propaganda in Ukraine in 1920 – 1930th.

Keywords: Atheists' League, anti-religious propaganda, anti-religious cadres, religion.

Тетяна САВЧУК

Модифікація проповідей православного духовенства під впливом радянської модернізації (1920–30 рр. ХХ ст.)

Розглядається вплив поліконфесійності, суспільно-політичного життя на зміст проповідей православного духовенства в 1920–30-і рр. Простежується опосередковане втручання радянської держави в практику проповідання.